

UOT 94 (479, 24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.52>

YAŞAR RƏHİMOV

NAXÇIVANDA KOLXOZ QURUCULUĞUNUN BÖLGƏDƏKİ
SOSIAL-SİYASİ PROSESLƏRƏ TƏSİRİ

Məqalədə maraqlı və aktual bir məsələ – Naxçıvanda kolxoz quruculuğu məsələsi tədqiq edilmişdir. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvanda fərdi kəndli təsərrüfatlarının ləğvi və kollektiv təsərrüfatların yaradılmasına keçid istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilirdi. Ötən əsrin 20-30-cu illərində yeni yaranan hökumətin həyata keçirdiyi siyasət və mövcud olan real vəziyyət, kolxoz quruculuğunun bölgədəki sosial-siyasi proseslərə təsiri yeni müstəvidə araşdırılmışdır. Məqalə yeni arxiv sənədləri və faktlar əsasında hazırlanmış, belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, burada da könüllülük prinsipinə əməl edilməmiş, zorakı vasitələrlə fərdi kəndli təsərrüfatları kollektiv təsərrüfata cəlb edilmiş, kəndlilərdən artıq taxılın zorla əlindən alınması, onların əmlakının, mülkünün müsadirə edilməsi və s. sovet rejiminə və kolxoz quruluşuna qarşı kütləvi müqavimət hərəkətinə gətirib çıxarırdı.

Açar sözlər: *muxtar respublika, mexanikləşdirmə, kənd təsərrüfatı aləti, kooperativ, traktor, su təsərrüfatı, kolxoz, MTS.*

Giriş. Sosialist yenidənqurmasının fəlakətli tədbirlərindən biri də kollektivləşdirmə idi. Kollektivləşmənin rəhbərliyin və onun ətrafında idarə olunan şəxslərin istəyi ilə gerçəkləşməsi insanların bütövlükdə həyat tərzinə mənfi təsir edirdi. Sovet hakimiyyətinin yaranmasında və formalaşmasında rolu olan insanların sonrakı taleyində bu dövr ağır faciələrlə və saysız müsibətlərlə tarixləşmişdi. Əsas məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, ictimai mülkiyyət adı altında onları dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi.

1920-30-cu illərdə Sovet dövlətinin kənd təsərrüfatında həyata keçirdiyi kollektivləşdirmə siyasəti özünün ziddiyyətliyi, mürəkkəbliyi baxımından fərqlənən bir proses olmaqla müasir tarix elmində daim maraq doğurmuşdur. Lakin marağın böyük olmasına baxmayaraq bu dövr kifayət qədər dərindən araşdırılmamış, Kommunist Partiyası və Sovet dövlətinin ideoloji diktəsi ilə saxtalaşdırılmış, rəsmi konsepsiyaya uyğun şəkildə təqdim olunmuşdur. Yalnız sosializmin iflasından sonra aparılan tədqiqatlarda çox həqiqətlər aşkara çıxmış, tarixin bu qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq üçün şərait yaranmışdır [8, s. 23]. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda sovetləşmədən sonra kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün görülən tədbirlər, kəndlilərin kollektivləşməyə cəlb edilməsi, fərdi kəndli təsərrüfatlarının vəziyyəti məsələlərinin yeni müstəvidə araşdırılmasına cəhd edilmişdir.

Naxçıvandakı zorakı kollektivləşdirilmənin regiondakı sosial-siyasi proseslərə təsiri. Naxçıvan MSSR Xalq Torpaq Komissarlığının 1925-ci il məlumatına görə respublikada 135 kənd təsərrüfatı şirkəti təşkil edilmişdi. Şirkətləri maliyyələşdirən idarələrin köməyi ilə kənd təsərrüfatının 40%-i kooperativləşdirildi. 120 torpaq şirkətinə əkin sahəsi vermək üçün 223.980 desyatin torpaq sahəsi ölçülüb nəzərdən keçirilmişdir. Gələcəkdə şirkətlərin sayının artması nəzərə alınaraq dövlətin tabeliyində olan torpaqdan 31.891 desyatin sahə ayrılmış, eyni zamanda 185.528 desyatin torpaq sahəsində kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Hökumət tərəfindən yaradılmış komissiya müəyyən etmişdir ki, mal-qara şirkətlərinin təşkil ediləcəyi təqdirdə yay otlaqları üçün 23.216 desyatin torpaqdan istifadə etmək mümkündür. Elə bu

məqsədlə 1924-25-ci büdcə ilində kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsinə 580 min manat pul vəsaiti buraxılmışdır ki, onun da 205 min manatı uzun müddətli (maşın, iş malı, tikinti materialı almaq, barama toxumu hazırlamaq və s.) borc (kredit), 75 min manatı qısa müddətli (kiçik alətlər almaq və s.) borc (kredit), qalan 300 min manatı isə xüsusi fond hesab edilirdi [9, v. 5-6].

Kəndliyə kollektiv təsərrüfatların “üstünlük”lərini göstərmək və onu işdə sübut etmək məqsədilə 1925-ci ilin iyulunda Azərbaycan kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən Naxçıvana 3 “Ferdzon” markalı traktor göndərilmişdir. Lakin bu yüngül traktorların məhdud sayda olması kənd təsərrüfatına lazım olan effekti verə bilmirdi. Buna görə də 1925-ci il avqust ayının 5-də keçirilən V Sovetlər qurultayında “Naxçıvan ölkəsində kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsi əsasında mexanikləşdirilməsi” məsələsi müzakirə edildi. Qurultayın qərarında deyilirdi: “Fövqəladə sovetlər qurultayı qeyd edir ki, kooperativləşdirilmə kənd təsərrüfatının inkişafında qüvvətli bir dayaqdır və kənd təsərrüfatı kooperasiyasının təxirəsalınmaz surətdə genişləndirilməsini diqqət mərkəzində tutur. ... Qurultay Naxçıvan ölkəsinə kənd təsərrüfatı alətlərinin, traktor və kəndliyə lazım olan predmetlərin (əşyaların) gətirilməyə başlamasını təbrik edir” [9, v. 3-4]. Qurultaydan az sonra kooperasiya quruluşunda böyük yüksəliş başlandı. Elə həmin il, yəni 1925-ci ildə kənd təsərrüfatı kooperasiyasına cəlb edilən üzvlərin sayı artaraq 5763-dən 1926-cı ildə 8088-ə çatır və 12 borc buraxan (kredit verən) şirkət təşkil edilir [10, v. 17].

Aparılan araşdırmalara əsasən kənd təsərrüfatının kooperativləşdirilməsi işində kənd təsərrüfatı Bankının və Keybirliyinin (kənd təsərrüfatı kooperasiya mərkəzi) təşkili böyük nəticələrə səbəb olmuşdu. 1925-ci il 17 oktyabr tarixdə kənd təsərrüfatı Bankının Naxçıvan MSSR Keybirliyinə buraxdığı pul məbləği şirkətlərin təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Kənd təsərrüfatı Bankı tərəfindən Keybirliyinə buraxılan pul şirkətlər arasında aşağıdakı kimi bölünmüşdü: Şərur rayonunda Bünyadzadə adına sovxozun ehtiyacı üçün 1500 manat, at zavodundan cins atların alınmasına 5000 manat, şirkətlərin əkilməsi üçün yem, pambıq və başqa toxumların alınmasına 600 manat, iş malı və avadanlıq almaq məqsədilə Əbrəqunus şirkətinə 15000 manat, Aza şirkətinə 10000 manat və Ordubad barama toxumu hazırlayan stansiyaya 3.600 manat pul buraxılır [10, v. 17].

Kənd təsərrüfatının bərpa və inkişafında şirkətlərin oynadığı mühüm rol nəzərə alınaraq dövlət tərəfindən edilən maliyyə yardımı ildən-ilə artırdı. Belə ki, 1925-ci ildə Keybirliyi tərəfindən buraxılan 80 min manatdan 25 min manatı maşın təchizatına sərf olunmuşdu. Bundan başqa dən məhsulları almaq üçün koopittifaq tərəfindən şirkətlərə 20000 manat pul buraxılmışdı və s.

Ölkənin iqtisadiyyatında su təsərrüfatı daha mühüm rol oynayır. Naxçıvan MSSR-in bütün mövcud su ehtiyatları suvarmaya olan tələbatın yalnız 60-65 faizini təmin edə bilirdi. Naxçıvan MSSR-də su məsələsi 20-ci illərə qədər həll edilməmişdi. Azərbaycan SSR Su Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən təşkil edilmiş müxtəlif axtarış və ekspedisiyalar su ehtiyatlarını araşdırmaq üçün çox böyük imkanlar olduğunu göstərirdi. Lakin yerli orqan və kolxozların gücü və vaxtilə həyata keçirmək istədikləri kiçik su təsərrüfat tədbirləri kolxoz və kolxozçuların bütün əkin sahələrini və meyvə bağlarını su ilə tamamilə, yaxud kifayət qədər təchiz edilməsi məsələsini həll edə bilməzdi [5, s. 74-75]. Azərbaycan K(b)P MK katibi Ə.Qarayev Naxçıvan ölkəsində 1926-cı ilin təsərrüfat fəaliyyətinə yekun vuraraq bildirirdi ki, “...ölkədə kəndliləri daha çox narahat edən su problemdir. 1925-ci ildə 50 km uzunluğunda 18 tunelə

malik olan Şangirey arxı istifadəyə verilib, Fərhad arxı çıxarılır. Böyükdüzdə 8500 hektar torpaq sahəsinin tədqiqatı başa çatdırılır. 100 kəhrizdən 89-u işə salınıb. Şərunun suvarılması, Göy-gölün (Ordubad rayonunda) tədqiqatı, Züvvər arxın (Ordubad rayonu) təmiri və s. üçün güclü maliyyə vəsaiti tələb edilir. Bunsuz dağılmış ölkəni bərpa etmək olmaz” [11, v. 3]. Bölgədə xam torpaqları mənimsəmək üçün başlıca olaraq su təsərrüfatı məsələlərini həll etmək qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifə idi. Muxtar Respublikada su təsərrüfatı işinə əsaslı kömək məqsədilə Naxçıvan MSSR Su İdarəsi Azərbaycan Su Təsərrüfatı idarəsinin tərkibindən çıxarıldı və muxtar respublikanın Konstitusiyasına uyğun olaraq Naxçıvan Su Dairəsi İdarəsi adlandı ki, onun da hüquqları genişləndirildi. Mövcud hüquqlara diyarın istismarı, quruculuq işləri və b. da əlavə edildi. Naxçıvan Su Dairəsi İdarəsi Naxçıvan MSSR XKS-in nəzdində idi.

Diyarda su təsərrüfatı cəmiyyətləri şəbəkəsi genişləndirilirdi: 1925-ci ilin iyununda 400 kəhriz 8 su təsərrüfatı cəmiyyətinin sərəncamında olmuşdur. 1928-ci ilin sonunda Naxçıvan diyarında su təsərrüfatı əsasən bərpa edilmiş, bəzi rayonlarda isə yeni xətlər çəkilmişdi [21, s. 125-126].

Tarixdən məlum olduğu kimi, Azərbaycan K(b)P MK tərəfindən muxtar respublikanın xalq təsərrüfatı və sovet təşkilatlarının işini canlandırmaq üçün Həmid Sultanov başda olmaqla Naxçıvana xeyli miqdarda partiya, sovet, komsomol, maarif və kənd təsərrüfatı işçiləri göndərilmişdi. H.Sultanov 28 fevral 1925-ci ildən 13 noyabr 1926-cı ilə kimi Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Şurasına rəhbərlik etmişdir. Qeyd edək ki o, tədqiqata cəlb etdiyimiz və dövrün mənbəyi sayılan bölgənin xalq təsərrüfatından bəhs edən “Нахкрай и его экономика» əsərini (1927-ci il) nəşr etdirmişdir.

Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi üçün əsaslı işlər görülürdü. Belə ki, 1925-1926-cı illərdə Naxçıvan ölkəsinə göndərilən traktorların miqdarı xeyli artırılaraq 1926-cı ildə 21 ədədə, 1929-cu ildə 29 ədədə çatdırılır [12, v. 3]. Aparılan araşdırmalara əsasən muxtar respublikada traktorların müntəzəm iş fəaliyyəti 1929-cu ildən başlayır. Maşınların miqdarı ildən-ilə artır və onların əhatə dairəsi genişlənirdi.

1925-ci ildə Naxçıvan ölkəsində cəmi 9 traktor işlədiyi halda, 5-6 ildən sonra, 1931-ci ildə onların sayı 68-ə çatdırıldı. Respublikada olan 68 traktordan 34-ü Nəraşen MTS-də, 27-i Naxçıvan MTS-də, 7-i Bünyadzadə adına sovxozda işləyirdi. 1932-ci ildə Naxçıvan respublikasında traktorların sayı 82 ədədə çatdırılır [12, v. 4]. Kollektivləşmə daha çox pambıqçılıq sahəsini, qismən də taxılçılıq və heyvandarlıq sahələrini əhatə etmişdi ki, bu da həmin sahələrdə kənd təsərrüfatı maşınlarının tətbiqi və mexanikləşdirmə üçün böyük perspektivlə bağlı idi [5, s. 31].

1924-cü ildə muxtar respublikada əkin sahələrinin bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə 45 min hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi olmuşdur. 1925-ci ildə 36275 hektar əkin sahəsinin 19770 hektarı buğda, 7675 hektarı arpa, 7583 hektarı pambıq, 365 hektarı çəltik, 78 hektarı bostan, 804 hektarı isə digər əkinlərin payına düşmüşdür. 1926-cı ildə əkin sahəsi 5339 hektar artaraq 41614 hektar olmuşdur ki, bu artım buğda əkinlərində 830 hektar, pambıq əkinlərində 789 hektar, bostan əkinlərində 1765 hektar, çəltik əkinlərində isə 7 hektar olmuşdur.

1930-cu illərdə kollektiv təsərrüfatların (kolxozların) yaradılması, kənd təsərrüfatının yeni qaydada idarə olunması bu sahənin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur [3, s. 41].

Qeyd etmək olar ki, sovet hakimiyyəti illərində muxtar respublikanın əkinə yararlı torpaqlarının əsas istifadəçiləri kolxoz və sovxozlar olmuşdur. Bundan əlavə dövlət fondlarından torpaqların əsas hissəsini təşkil edən yaylaq və qışlaq otlarla da uzun müddətli

istifadə üçün kolxozlara təhkim edilmişdir. Demək olar ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar kolxoz və sovxozların ixtiyarında idi.

Muxtar respublika ərazisində sovet hakimiyyəti illərində mövcud olan 30 min hektardan artıq (42 faiz) sahə əkin dövriyyəsinə cəlb edilməmişdir. Bu qədər torpağın istifadə olunmaması kolxozları hər il xeyli miqdarda məhsul götürməkdən məhrum edirdi [5, s. 64-65].

Birinci beşillikdə Naxçıvan respublikasında kolxozların, kollektiv təsərrüfatların və əkin sahələrinin miqdarı aşağıdakı kimi idi: 1927-ci ildə 43 təsərrüfatı birləşdirən və 110 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 2 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 0,3%), 1928-ci ildə 580 təsərrüfatı birləşdirən və 1770 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 20 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 3,0%), 1929-cu ildə 790 təsərrüfatı birləşdirən və 2143 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 36 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 4,2%), 1930-cu ildə 5454 təsərrüfatı birləşdirən və 2314 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 73 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 11%), 1931-ci ildə 7234 təsərrüfatı birləşdirən və 6008 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 161 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 45%), 1932-ci ildə 8941 təsərrüfatı birləşdirən və 9342 hektar torpaq sahəsini əhatə edən 184 kolxoz (kollektiv. təsərrüfat. faizlə – 56,7%) [13, v. 4].

Naxçıvan respublikasına gətirilən digər kənd təsərrüfatı alətlərinin də miqdarı ildən-ilə artırdı. Gətirilən müxtəlif kənd təsərrüfatı alətləri 1927-ci ildə 150-dən 1929-cu ildə 486 ədədə çatdırılır. Kollektivləşmənin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq ölkəyə gətirilən digər kənd təsərrüfatı alətlərinin miqdarı (traktorlardan başqa) 1930-1932-ci illərdə daha çox olmuşdur. 1930-cu ildə kənd təsərrüfatı alətləri 1321 ədəddən, 1932-ci ildə 3628 ədədə çatdırılmışdır [14, v. 9]. Bütün bunlar regionda kollektivləşdirilmənin sosial-siyasi proseslərə də təsirsiz qalmadığını göstərirdi.

Başqa yerlərdə olduğu kimi Naxçıvan MSSR-nin kolxozlarının təşkili işində baş verən səhvlərə, sol əyintilərə son qoymağa çalışılır, kolxozdan getmiş ortabab kəndlilər kolxozlara cəlb edilirdi. Bu sahədə məsul işçilərin üzərinə mühüm vəzifələr düşürdü. Naxçıvan MSSR-də bu məsələ ilə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Q.Musabəyov şəxsən məşğul idi. Qeyd edək ki, 1930-cu il yaz aylarının sonunda Naxçıvana gələn Q.Musabəyov kolxozlardan getmiş ortabab kəndlilərin kollektiv təsərrüfatlara qayıtmalarına şərait yaradılması sahəsində müəyyən işlər görmüşdür. Eyni zamanda proletar hakimiyyətinin polad qanunları ilə “qolçomaq” adlandırılan kəndlilərin müqaviməti sındırılır, onların bir sinif kimi ləğv edilməsi prosesi sürətləndirilirdi. Bütün bunlar həmin dövrdə yeni yaradılan hakimiyyətin və mövcud hegemon partiyanın yeritdiyi siyasətə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilirdi.

Partiya və hökumət tərəfindən görülən təsərrüfat, maliyyə və təşkilati tədbirlər nəticəsində kolxoz quruculuğu – kollektivləşdirilmə prosesi sürətləndirilirdi. Buna görə də əksər təsərrüfat sahələrində – üzümçülük, ipəkçilik, bağçılıq və s. sahələrdə əhəmiyyətli yüksəliş başlandı. Bunlarla bərabər kolxoz quruculuğu sahəsində yol verilən sol əyintiləri tamamilə aradan qaldırmaq və ortabab kəndlilərin kolxozlara girməsini təmin etmək məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bölgənin kənd təsərrüfatında mühüm rol oynayan üzümçülüyə 20-ci ilin ikinci yarısından diqqət və qayğı artmağa başlamışdır. 1925-ci ildə üzüm bağının sahəsi 1488 hektar olmuşdur. Naxçıvanda bağlardan götürülən məhsul isə 150.000 pud olmuşdu ki, ondan 11-12 faizli 87000 vedrə çaxır istehsal olunurdu [1, s. 133]. 1927-ci ildə muxtar respublikada üzümçülük sahələri 1.247 hektar olmuşdu. 1929-cu ildə Naxçıvanın kolxozlarında cəmi 1231 hektar üzüm sahəsi mövcud idi [8, s. 28]. 1936-cı ildə üzüm sahələri 2.700 hektara çatdırıldı [15, v. 7]. Göstərilən dövrdə üzümçülük bir çox kəndlərin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edirdi. Üzümçülüyn muxtar respublika iqtisadiyyatı üçün səmərəliliyi nəzərə alınaraq 1931-ci

ildə 1442 hektarlıq üzümçülük sahəsini daha 1000 hektar artırmaq haqqında qərar qəbul edilmişdi. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti 1929-1932-ci illərdə Naxçıvan, Əbrəqunus və Şahbuz şərab zavodlarını inşa edərək istifadəyə vermişdi. 1929-1930-cu illərdə təkcə üzümçülüklə məşğul olan fərdi təsərrüfatçılar dövlət tədarük məntəqələrinə 18,9 min sentner üzüm satmışdılar. 1931 və 1932-ci illərdə üzümçülüklə məşğul olan kəndlərdə də kolxozların təşkilinə başlanmışdı. Artıq 1932-ci ildə muxtar respublikada bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olan 13 kolxoz var idi [20, s. 82-83].

Naxçıvan MSSR-də becərilən bitkilərdən biri də tütün idi. Şərur rayonunun dağətəyi zonasında olan 5 böyük kolxoz, demək olar ki, tamamilə tütün istehsalına görə ixtisaslaşmışdır [5, s. 140]. 1932-ci ildə 500 hektar sahədə tütün əkildiyi halda, 1936-cı ildə tütün sahəsi 1300 hektara çatdırılmışdır. 1940-cı ildə Naxçıvan MSSR-də bütün təsərrüfat dərəcələrində əkilən 596 hektar tütün sahəsinin hamısı Şərur rayonunda idi. Bunun 550 hektarı rayonun kolxozlarında, qalanı isə şəxsi təsərrüfatlarda idi [18, s. 52]. Fakt və rəqəmlərdən göründüyü kimi muxtar respublikada tütünün daha çox becərildiyi ərazi Şərur rayonu olmuşdur.

Tədqiqatlar belə deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən olan meyvəçiliyin və meyvə bağlarının bərpa edilməsinə 1924-1925-ci illərdə başlanılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1925-ci ildə meyvə bağlarının sahəsi 554 hektar olmuşdur [23, s. 42].

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan tərəvəzçilik və bostançılıq əhalinin tələbatının ödənilməsində mühüm yer tutur. Tərəvəzçilik öz yüksək əhəmiyyətilə kolxozçuların əmək gününə pul gəlirini artırır. Muxtar respublikada tərəvəzçiliyin inkişafı üçün kolxozlarda tərəvəz növbəli əkin sistemi tətbiq edilmişdi [5, s. 171]. Muxtar respublikada bostançılığın əmtəlik məhsulları kolxoz təsərrüfatının ümumi gəliri içərisində özünəməxsus yer tuturdu. Bostançılıq öz yüksək əhəmiyyətilə kolxozçuların əmək günlərinə düşən pul gəlirini də artırırdı. Bostançılığın inkişafı üçün kolxozlarda növbəli əkin sistemi tətbiq edilsə də, təsərrüfatın digər sahələri kimi bostançılığın inkişafı üçün tələb olunan sərmayə (kapital) qoyulmamışdı [5, s. 175].

1921-ci ildən etibarən Naxçıvanda ipəkçilik tədricən canlanmağa başlamışdı. 1923-cü ildə Naxçıvan Respublikası üzrə ipəkçilik aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunurdu: 804 qutu barama toplanmış, yerli zavodlarda 295 pud barama açılmış, 85 pud ipək və 30 pud frizon alınmışdır. 1924-cü ildə 818 pud quru barama toplanmış, 133 pud ipək və 40 pud frizon əldə edilmiş, 2 baramaaçan zavod fəaliyyət göstərmişdir [6, s. 225].

Əvvəlki illərlə müqayisədə 1933-1937-ci illərdə çox illik əkmələrin (meyvə-tərəvəz bağları, üzüm, tut əkin sahəsi) əhatə etdiyi ərazilər maraqlı doğuran məsələlərdəndir. İkinci beşillikdə Naxçıvan MSSR-də çox illik əkmələrin artımı aşağıdakı kimi olmuşdur: 1933-cü ildə 121,4%, 1934-cü ildə 143,6%, 1935-ci ildə 175,5%, 1936-cı ildə 208,4%, 1937-ci ildə 262,8% [15, v. 7]. Göründüyü kimi regionda ötən əsrin 30-cu illərində əvvəlki illərə nisbətən çox illik əkmələrin ərazisi xeyli genişləndirilmişdir.

Zaqafqaziya İttifaq Sovetinin qərarı ilə yaz əkini dövründə Naxçıvan kəndlilərinə toxumdan başqa pulsuz olaraq hər ay 10 min pud taxıl verilirdi [7, s. 40]. Buğdanın ən yüksək məhsuldarlığına Arazboyu düzənlikdə yerləşən kolxozlar nail olurdular. Buranın bir çox kolxozları məhsuldarlığı artıraraq 15-18 sentnerə çatdırırdılar [5, s. 113]. 30-cu illərin sonunda taxıl istehsalı artmağa başlamışdı. Muxtar respublikada 1940-cı ildə 27,3 min ton taxıl istehsal edilmişdir [19, s. 353].

1934-cü ildə Naxçıvan MSSR Torpaq Komissarlığının verdiyi plana əsasən 43.757 hek-

tar ümumi əkin sahəsindən 18.101 hektar buğda, 10.012 hektar arpa, 207 hektar darı, 690 hektar paxlalı bitkilər, 80 hektar çəltik (Şərurda, qismən Culfa rayonunun Yaycı, Ordubad rayonunun Aza kəndlərində), 9.100 hektar pambıq, 405 hektar tütün (Şərurda), 690 hektar tərəvəz, 4.517 hektar ot bitkiləri əkilmişdir [16, v. 2]. Pambıq əkilən sahələrin həcmində artım müşahidə edilir. Belə ki, pambıq əkin sahəsi inqilabdan əvvəlki pambıq əkin sahəsindən 6433 hektar artıq olmuşdur.

1932-1935-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də əldə edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının hər hektarından sentnerlə artım olmuşdur. Həmin artım belə idi: 1932-ci ildə (hər hektardan sentnerlə) taxıl məhsulları 8,4, pambıq 7,4, bağ və bostan məhsulları 97, meyvə bağları 44, üzüm bağları 32,4, tütün 8,8, quru ot 46; 1933-cü ildə taxıl məhsulları 9,5, pambıq 8,0, bağ və bostan məhsulları 105, meyvə bağları 27, üzüm bağları 34,3, tütün 10,0, quru ot 60; 1934-cü ildə taxıl məhsulları 9,8, pambıq 8,8, bağ və bostan məhsulları 114, meyvə bağları 52, üzüm bağları 40,0, tütün 10,5, quru ot 56,0; 1935-ci ildə taxıl məhsulları 10,6, pambıq 9,7, bağ və bostan məhsulları 128,8, meyvə bağları 33, üzüm bağları 46,6, tütün 11, quru ot 64,0. Başqa sözlə, 1932-ci illə müqayisədə 1937-ci ilin axırlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının hər hektarından sentnerlə artım faizi (%-lə) aşağıdakı kimi idi: taxıl məhsulları (hər hektardan sentnerlə) 50%, pambıq 62,2%, bağ və bostan məhsulları 44,3%, meyvə bağları 40,0%, üzüm bağları 87,8%, tütün 36,4%, quru ot 85% [15, v. 7].

Kollektivləşdirilmə tədbirləri, onun gedişi və həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədilə müxtəlif qurultaylar (zərbəçi kolxozçuların qurultayları, komsomolçu kolxozçuların qurultayı və s.), plenumlar və yığıncaqlar keçirilməsi ənənəvi hal almışdı. Belə ki, 1933-cü ilin fevralında zərbəçi kolxozçuların I, iki il sonra 1935-ci ilin fevralında II qurultayı keçirildi. Həmin qurultaylarda kolxozları bolşevik kolxozu, kolxozçuları isə varlı etmək vəzifəsi irəli sürüldü. I ümumittifaq qurultayda kolxoz və sovxozların möhkəmləndirilməsi üçün partiya MTS-lər və sovxozlar nəzdində siyasi şöbələr yaratdı. 25 min ən yaxşı partiya işçisi şöbələrə göndərildi [17, v. 6].

İkinci beşillikdə başlıca diqqət kolxozların təşkilat-təsərrüfat və siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə verilirdi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində ÜİK (b) MK-nin 1933-cü il Yanvar Plenumunun qəbul etdiyi qərarın mühüm əhəmiyyəti oldu. Yanvar Plenumunun qarşıya qoyduğu vəzifələrlə əlaqədar Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin Nəzarət Komitəsi ilə birləşmiş plenumu çağırıldı. Plenum Şərur və Naxçıvan MTS-ləri yanında siyasi şöbələr yaratdı [5, s. 97]. Siyasi şöbələrin təşəbbüsü ilə “1934-cü ilin yaz əkin kampaniyasına qədər qısa müddətli kurslar vasitəsilə 20 nəfər kolxoz sədri, 115 nəfər mühasib, 130 nəfər briqadir və b. hazırlanmışdı. 1934-cü ildə bütövlükdə isə Naxçıvan (Babək), Şərur, Ordubad, Şahbuz, Əbrəqunus və Culfa rayon torpaq şöbələri, həmçinin Naxçıvan və Şərur MTS-ləri nəzdindəki kursları 952 nəfər belə yüksək ixtisaslı kənd təsərrüfatı işçiləri, habelə 93 nəfər mexanizator bitirmişdi. Naxçıvan, Şərur, Şahbuz, Əbrəqunus, Ordubad rayonlarına göndərilən tək-cə kolxoz sədrlərinin sayı 66 nəfər olmuşdu. 1934-cü ilin payız və 1935-ci ilin yaz əkini kampaniyaları dövründə daha 314 nəfər qısa müddətli kursları bitirmiş və kolxozlara göndərilmişdi. 1932-ci ildə Naxçıvan MR-da kolxoz istehsalat briqadalarının sayı 80 olduğu halda, 1934-cü ilin yaz əkini kampaniyası zamanı rayon torpaq şöbələri və MTS-lər yanında təşkil olunmuş kurslar vasitəsilə daha 146 nəfər istehsalat briqadiri hazırlanmış və beləliklə istehsalat briqadirlərinin sayı 266-ya çatdırılmışdı. 1934-cü ilin yaz əkini kampaniyası ərəfəsində muxtar respublika kolxozlarına kömək məqsədilə normadan əlavə daha 20 traktor göndərilməsi məsələsi

müsbət həll edilmişdi. Hətta Naxçıvan MR-da xidmət edən sərhədçi əsgərlər belə kolxozlara hamilik işinə cəlb edilmişdilər. Naxçıvan sərhəd məntəqələri 24 nəfərlik tərkibdə iki briqada yaratmış və onları Şərur və Naxçıvan MTS-lərinə təhkim etmişdilər. Onlar kolxozlarda kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir edir, traktor parklarının pasportlarını qaydaya salırdılar” [20, s. 87].

1930-cu il martın 3-5-də kolxozçu gənclərin I qurultayı keçirildi. Qurultayın qətnaməsində komsomol təşkilatlarından kolxoz hərəkətində daha yaxından iştirak etmək, muzdur və yoxsul gəncləri kolxoza cəlb etmək üçün geniş təbliğat və təşviqat işləri aparmaq tələb edilirdi. Qurultaydan sonra müxtəlif dairələrdə keçirilmiş komsomol müşavirələrində gəncləri partiyanın aqrar siyasətinə səfərbər etmək üçün müxtəlif dərnek və kursların təşkil edilməsi haqqında qərarlar qəbul edildi, komsomol özəklərindən kolxoz quruculuğunda təşəbbüsü öz əllərinə almaq tələb olundu. Təkcə Naxçıvan MSSR-də komsomol özəklərinin təşəbbüsü ilə 32 kolxoz təşkil edilmişdi. Artıq 1930-cu ilin əvvəllərində respublikada olan fərdi təsərrüfatçı komsomolçuların 65,7 faizi kolxozlara yazılmışdı, bu zaman kolxoz idarə heyəti üzvlərinin 15 faizi komsomolçu idi [2, s. 94].

Nəticə. Milyonlarla Sovet vətəndaşının ölümünə yol açan kollektivləşdirmə siyasətinə keçidlə Lenin dövründən başlayan NEP (novaya ekonomiçeskaya politika) – yeni iqtisadi siyasət dayandırılmış, fərdi təsərrüfatlar ləğv edilməyə, xalqın əlindəki istehsal vasitələri və torpaqlar birləşdirilib “kolxoz” adı verilən rəsmi dövlət təsərrüfatlarına çevrilməyə başlamışdı.

Kəndlilərdən artıq taxılın zorla əlindən alınması, onların əmlakının və mülkünün müsadirə edilməsi və s. sovet rejiminə və kollektivləşməyə qarşı kütləvi müqavimət hərəkətinə gətirib çıxarırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixində Naxçıvan / S.Məmmədov, İ.Bağırovun redaktorluğu ilə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, 142 s.
2. Cəfərov H. Azərbaycanda gənclər hərəkəti (XX əsr). Bakı: Nurlan, 2009, 457 s.
3. Hacıyev İ., İsmayılov B. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 184 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi: əyintilər, səhvlər, nəticələr // AMEA-nın “Xəbərlər”i. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2011, c. VII, № 3, s. 21-28.
5. Hüseynov X. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı (1924-2014-cü illər). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 352 s.
6. İvanov R. Basqın. Bolşeviklərin sovet torpağı qədim Naxçıvanda azğınlıqları haqda acı həqiqətlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 464 s.
7. Quliyev C., Mədətov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azərnəşr, 1984, 138 s.
8. Məmmədov X. Naxçıvan MSSR 40 ildə. Bakı: Azərnəşr, 1960, 54 s.
9. NMRDA: F. 40, siy. 4, arx. 96.
10. NMRDA: F. 40, siy. 4, arx. 10.
11. NMRDA: F. 1P, siy. 1, arx. 434.
12. NMRDA: F. 40, siy. 4, arx. 7.
13. NMRDA: F. 40, siy. 2, arx. 52.
14. NMRDA: F. 40, siy. 2, arx. 97.
15. NMRDA: F. 221, siy. 1, arx. 150.
16. NMRDA: F. 221, siy. 4, arx. 1.

17. NMRDA, F. 34, siy. 1, arx. 525.
18. Naxçıvan MSSR xalq təsərrüfatının inkişafı: Statistik məcmuə. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat mətbəəsi, 1964, 142 s.
19. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası / Akademik H. Abdullayevin redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 1975, 360 s.
20. Sadiqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 144 s.
21. Магеррамов Э. Газета «Коммунист» (на азерб. языке) и вопросы восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР (1921-1928 гг.). Баку: Нурлан, 2004, 344 стр. + иллюстрации.
22. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Тифлис: Зак. Гиз, 1933, 184 с.
23. Султанов Г. Нахкрай и его экономика. Баку, 1927, 249 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yasarrahimov@yahoo.com

Yashar Rahimov

INFLUENCE OF ORGANIZATION OF KOLKHOZES IN NAKHCHIVAN ON SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN THIS REGION

The article explores an interesting and topical issue - the issue of creating collective farms in Nakhchivan. At the beginning of the 20s of the 20th century, various measures were implemented in Nakhchivan towards the abolition of individual peasant farms and the transition to the creation of collective farms. In the 20s and 30s of the last century, the policies pursued by the new government, the current real situation, and the influence of collective farm construction on socio-political processes in the region were studied at a new level. The article was prepared based on new archival documents and facts. It was concluded that the principle of voluntarism was not observed here, that individual peasant farms were involved in the collective economy by force, that surplus grain was forcibly taken from the peasants, and that their property and property were confiscated. All this culminated in a massive protest against Soviet rule and the establishment of collective farms.

Keywords: *autonomous republic, mechanization, agricultural tools, cooperative, tractor, water management, kolhoz, MTS.*

Яшар Рагимов

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ КОЛХОЗОВ В НАХЧЫВАНЕ НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В РЕГИОНЕ

В статье исследован интересный и актуальный вопрос – вопрос создания колхозов в Нахчыване. В начале 20-х годов 20 века в Нахчыване были реализованы различные меры в направлении упразднения индивидуальных крестьянских хозяйств и перехода к созданию колхозов. В 20-е и 30-е годы прошлого века политика, проводимая новой властью, и сложившаяся реальная ситуация, влияние колхозного строительства на об-

щественно-политические процессы в регионе были исследованы на новом уровне. Статья подготовлена на основе новых архивных документов и фактов. Сделан вывод о том, что здесь не был соблюден принцип волюнтаризма, отдельные крестьянские хозяйства были вовлечены в коллективное хозяйство насильственным путем, излишки зерна принудительно отбирались у крестьян, их собственность и имущество были конфискованы и т.д. Все это привело к массовому движению сопротивления советской власти и организации колхозов.

Ключевые слова: автономная республика, механизация, сельскохозяйственный инструмент, кооператив, трактор, водное хозяйство, колхоз, МТС.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 14.02.2024

Son variant 15.03.2024